

Een ander goed voorbeeld van de onmogelijkheid om ‘definitief’ te vertalen is het stukje tekst uit Psalm 55:15,¹⁶ waar de noodzaak flexibel te blijven wel heel duidelijk is. Wie wil weten wat de woorden in hun oorspronkelijke samenhang betekenden krijgt een aardige indruk uit de Nieuwe Bijbelvertaling: ‘(Wat genoten wij als wij samen waren) bij het feestgedrang in Gods huis.’ Het Hebreeuwse werkwoord van dit zinnetje, נהלה in de pi“el, dat ‘wandelen, rondgaan’ suggereert, wordt in de NBV maar weggelaten. In de NBG-vertaling wordt het op een andere manier genegeerd: ‘die in het feestgewoel gingen naar (!) Gods huis.’ Dan is er nog het woord רגש waarvoor in de oorspronkelijke context ‘feestgedruis’ goed voldoet maar dat in modern Hebreeuws de betekenis ‘gevoel, sentiment’ heeft. Bij diegenen die hun Hebreeuws niet via de ingang van de Bijbel hebben verworven, overheerst deze betekenis en om die associatie mee te kunnen nemen hebben we het met ‘geestdrift’ geprobeerd, een vertaling die in de naslagwerken niet zal zijn terug te vinden.

Tot slot volgt nog de uitkomst van het chronogram en wordt – waar zinvol – in een opmerking overige informatie gegeven. Omdat ons materiaal, hoewel streng geredigeerd, door een aantal verschillende handen is aangeleverd, kan de lezer hier geen complete eenvormigheid verwachten – zoals ook voor de overige gegevens de staat van volmaakte consequentheid niet bereikt is.

Albert van der Heide

16

בבית אלהים נהלך ברגש
in Bourtange, Elburg,
Sliedrecht en (verkort)
Maastricht.

II Het hebreeuwse chronogram

Of: hoe men jaartallen ook kan weergeven

Chronogrammen, we kennen ze allemaal wel, al zijn we ons daar dikwijls niet van bewust. Waarom is op die gevel van dat stadhuis of van dat oude gymnasium toch die Latijnse tekst met een paar speciaal gekenmerkte letters, hoofdletters, extra groot of met een andere kleur, geschreven? Het zijn chronogrammen ofwel jaardichten, die ook wel jaarschrift, jaarvers, jaartalvers, tijdvers, chronicon of chronicum worden genoemd.

Maar wat is een chronogram? Het is een tekst, waarin sommige letters mede als cijfers uitgelegd moeten worden. Het woord is afgeleid van de Griekse woorden 'chronos' en 'gramma', die respectievelijk 'tijd' en 'letter' betekenen. Wanneer een chronogram uit versregels bestaat, noemen we het een chronostichon ('stichon' betekent 'versregel'). In een zuiver chronogram, dat maar zelden voorkomt, bevat elk woord een cijfer, en wel in de juiste volgorde, d.w.z. van hoog naar laag. Het is de bedoeling van een chronogram om een bepaald jaartal te verbergen. Men kan dit alleen ontdekken door alle in de tekst voorkomende Romeinse letters die tevens een getalswaarde hebben bij elkaar op te tellen. Deze Romeinse cijferletters met hun getalswaarden zijn: M = 1000, D = 500, C = 100, L = 50, X = 10, W = VV = 10, U = V = 5, Y = IJ = II = 2 en J = I = 1. Sommige letters zijn later aangepast aan de talen waarin zij gebruikt werden. Het Latijn kent namelijk de letters w, u, y, ij en j niet.

Chronogrammen komen echter niet alleen in het Latijn voor, al is de latere Latijnse literatuur er wel het rijkste aan. Ook in het Arabisch, Engels, Frans, Hongaars, Perzisch en andere talen komen ze voor, terwijl ze opvallend genoeg in het Italiaans nauwelijks bestaan. Ook op menig Duits vakwerkhuis, maar soms ook in Nederland of België, treffen we op een houten stijl een chronogram in het Duits of het Nederlands aan om aan te geven wanneer het huis werd gebouwd. Soms worden chronogrammen ook gebruikt om een jaartal te onthouden, al lijkt ons dat eerder het verschuiven van een probleem. Zo noemt de bekende Nederlandse chronogrammist Bernard Grothues als voorbeeld het geboorte- en sterfjaar van Rembrandt van Rijn (1606-1669). Beide jaartallen zouden voor altijd zijn vastgelegd in de spreuken: *Rembrandt is verschenen* en *Rembrandt is heengegaan en ziet het eeuwige licht*. We tellen alle letters die een getalswaarde hebben bij elkaar op en krijgen: M + D + I + V + C = 1000 + 500 + 1 + 5 + 100 = 1606 en M + D + I + I + U + W + I + L + I + C = 1000 + 500 + 1 + 1 + 5 + 10 + 1 + 50 + 1 + 100 = 1669. Wanneer we ons afvragen, wanneer het chronogram is ontstaan, moeten we ver terug. We weten het niet precies. Bij alle volkeren en in alle tijden treffen we al zinnebeeldige verklaringen van getallen aan. Zo hebben in de Hebreeuwse Bijbel de getallen 3, 4, 5, 7 en 12 een bijzondere betekenis. En onder invloed van de getallensymboliek werden in de oudheid woorden soms als getallen en getallen als woorden

geschreven. Ook namen kunnen zo als getallen worden aangeduid. Een heel bekend geval treffen we aan in het Nieuwtestamentische boek Openbaring (13:18), waar gesproken wordt over 'het getal van het beest ... Het getal is zeshonderdzesenzestig.' Het is met behulp van Hebreeuwse cijferwaarden te vinden in NRON KSR (N = 50, R = 200, O = 6, N = 50, K = 100, S = 60, R = 200, tesamen 666), met wie de christenvervolger keizer Domitianus (81-96) als een 'Nero redivivus', een herrezen Nero, werd bedoeld.

In de kabbala, de joodse mystieke leer, probeerde men door getallen-speculatie tot een mystieke uitleg van de woorden in de Hebreeuwse Bijbel of de Talmoed te komen. In onze contreien werd het chronogram in de Zuidelijke Nederlanden waarschijnlijk nog voor de ontdekking van de boekdrukkunst geïntroduceerd door joodse geleerden, die tot het christelijke geloof waren overgegaan. De middeleeuwse monniken vonden in het chronogram een mogelijkheid om hun boodschap in woord (inhoud) en tijd (jaartal) over te brengen. Het veelvuldig gebruik ervan leidde in de 16e en 17e eeuw ertoe dat chronogrammen een belangrijke functie kregen als herdenkingstekst. Ze waren haast overal te vinden: op gebouwen, graven, altaren, klokken, triomfbogen, munten, penningen en in kronieken en geschiedwerken. Door het geforceerde karakter ervan is de tekst vaak moeilijk te begrijpen. De schrijver van het chronogram, de chronogrammist, is meestal onbekend.

Maar nu naar de Hebreeuwse chronogrammen.

De tweeëntwintig letters van het Hebreeuwse alfabet hebben ook een getalswaarde. De eerste tien letters voor de getallen 1 t/m 10, 11 = 10 + 1, 12 = 10 + 2, enz. De getallen 15 en 16 worden evenwel geschreven als 9 + 6 en 9 + 7 teneinde iedere gelijkenis met de godsnaam te vermijden. De elfde letter heeft de getalswaarde van 20, de twaalfde van 30, enz. De resterende letters worden voor de honderdtallen gebruikt. Voor 500 t/m 900 zijn er twee systemen in gebruik: 500 = 400 + 100, 600 = 400 + 200, enzovoort, of men gebruikt de zogenaamde slotletters met een apostrof erachter, eventueel gevolgd door een spatie. De laatste methode is niet meer gebruikelijk. Voor het weergeven van de duizendtallen gebruikt men dezelfde letters als voor de eenheden, schrijft er echter een punt boven of een apostrof erachter, eventueel weer met een spatie voor de volgende als cijfer gebruikte letter. Men schrijft in beginsel van het hoogste naar het laagste getal. Hiervan wordt slechts afgeweken teneinde ongewenste combinaties te voorkomen. Wanneer meerdere letters achter elkaar in hun getalswaarde gebruikt worden, schrijft men vóór de laatste een dubbele apostrof. Voor het getal 0 bestaat geen apart teken.

1 = א	11 = א"י	100 = ק	2000 = ב' of ב'
2 = ב	enzovoort	200 = ר	3000 = ג' of ג'
3 = ג	20 = כ	300 = ש	4000 = ד' of ד'
4 = ד	30 = ל	400 = ת	5000 = ה' of ה'
5 = ה	40 = מ	500 = ת"ק	
6 = ו	50 = נ	600 = ת"ר	500 = 'ך
7 = ז	60 = ס	700 = ת"ש	600 = 'ם
8 = ח	70 = ע	800 = ת"ת	700 = 'ן
9 = ט	80 = פ	900 = תת"ק	800 = 'ה
10 = י	90 = צ	1000 = א' of א'	900 = 'ך

Deze traditionele manier voor het schrijven van de getallen wordt haast alleen nog maar gebruikt voor het aangeven van data naar de Joodse jaartelling, voor specifieke Joodse feest- en rouwdagen, bij het aangeven van Bijbelverzen en voor de nummering van bladzijden, ook wanneer een aparte nummering gewenst is, bijvoorbeeld bij een inleiding of een voorwoord. In dit opzicht is het gebruik te vergelijken met onze 'Romeinse cijfers'.

Jaartallen volgens de Joodse jaartelling schrijft men 'naar de grote specificatie' of 'naar de kleine specificatie', Hebreeuws לקרנ גדול ו לקרנ קטן en לקרנ קטן, d.w.z. met of zonder de vermelding van het geldende duizendtal (thans 5000). De 'kleine jaartelling' is de gebruikelijkste. Tussen de laatste twee letters van het jaartal schrijft men de dubbele apostrof die ook bij afkortingen wordt gebruikt, en om aan te geven welke van beide tellingen aan de orde is zet men de afkorting לפ"ג of לפ"ק.

De omrekening van de Joodse naar de gebruikelijke westerse jaartelling is eenvoudig. Het Joodse jaartal naar de kleine telling + 1239 (van Joods Nieuwjaar t/m december) of + 1240 (van januari tot het volgende Joodse Nieuwjaar) levert de gewone jaartelling op. Het Joodse jaar 5771 (תשע"א לפ"ק) is dus het jaar 771 + 1239/40 = 2010/11 naar de gewone jaartelling.

Het oudste bekende chronogram uit de joodse literatuur is gevonden in een Hebreeuws gedicht van het jaar 1205 door Judah Al-Charizi, terwijl de vroegste Latijnse chronogrammen vijf jaar later worden gedateerd. Ze komen ook nogal eens voor op grafmonumenten en op synagogen of andere belangrijke gebouwen. Ook de datum van verschijnen van een boek werd dikwijls door middel van een chronogram aangeduid. In de vroegste gedrukte boeken bestaat het chronogram slechts uit een of twee woorden. Zo staat in de Soncino-uitgave van de de Talmoed als het oudste gedrukte Hebreeuwse chronogram slechts het woord גמרא – 'Talmoed', wat de cijferwaarde 244 naar de kleine telling oplevert, d.w.z. het jaar 1484 van de gewone jaartelling.

Later zat het chronogram verborgen in hele of halve bijbelverzen of in geconstrueerde zinnen die iets duidelijk moesten maken over de inhoud of de schrijver van het desbetreffende werk. De letters, waarvan men de cijferwaarde moest optellen, werden op een speciale manier gemarkeerd.

Ook werden belangrijke jaren uit de joodse geschiedenis door een chronogram aangegeven. Zo wordt het jaar van de verdrijving van de joden uit Spanje, 1492, bijvoorbeeld מזרה (getalswaarde [5]252 = 1492) genoemd, ontleend aan Jeremia 31:10 ('de Eeuwige die Israël verstrooide').

Sluiten we af met twee mooie voorbeelden uit Amsterdam, een uit een boek en een op een synagoge.

Een van de interessantste afbeeldingen in het boek 'Bibliotheca Rosenthaliana. Treasures of Jewish Booklore' (Amsterdam 1994), op bladzijde 40-41, is een in 1666 te Amsterdam door de drukkerij van David de Castro Tartas uitgegeven תקון, een speciaal gebedenboek. De pseudo-messias Sjabtai Tsvi (1626-1676) is daarop afgebeeld als zittend op een troon en als jaar van uitgave staat aangegeven:

בשנת הנני מושיע את עמי לפ"ק 'In het jaar Zie, ik verlos mijn volk; naar de kleine telling', d.w.z. het jaar 426 = 1666. Sjabtai Tsvi, afkomstig uit Smyrna, had 18 juni 1666 uitgeroepen tot de dag van de verlossing vanwege de aangekondigde komst van de Messias. De sterke suggestie was dat hij dat zelf was, maar hij werd door de Turkse sultan gearresteerd en voor de keuze gesteld terechtgesteld te worden of zich te bekeren tot de islam. En dat deed hij. Groot was de teleurstelling in de joodse wereld, die door de beweging van Sjabtai Tsvi in hevige onrust verkeerde. De productieve drukker David de Castro Tartas was zo aangeslagen, dat hij in 1667 geen enkel boek uitgaf. Zestienhonderdzesenzestig was een rampjaar, niet alleen voor de joden, maar ook voor de christenen. Zou het niet het einde van de wereld betekenen: 1666, in Romeinse cijfers MDCLXVI, alle cijfers slechts één keer gebruikt in een aflopende reeks en nog wel met het getal van het beest erin.

Nostradamus (1503-1566) had er al op gewezen. Dat kon niet goed gaan.

Op de Snoge, de synagoge van de Portugees-Israëlitische gemeente in Amsterdam, staat boven de hoofdingang in vergulde Hebreeuwse letters:

בשנת ואני ברב הסדר אבוא ביתך לפ"ק (Psalm 5:8a), 'In het jaar Door Uw grote liefde mag ik Uw huis binnengaan; naar de kleine telling.' Het chronogram ביתך geeft 432 = 1672. Het vermeldt het jaar waarin de synagoge klaar had moeten zijn, het verhoopte inwijdingsjaar.

De bouw werd echter in het begin van het rampjaar 1672 onderbroken. Pas op 24 mei 1674 ging men verder. Op vrijdag 2 augustus 1675 had

de inwijding plaats. De naam van de initiatiefnemer voor de bouw van de synagoge, de in Portugal geboren opperrabbijn Ishac Aboab da Fonseca, zit verborgen in de laatste twee woorden: **אבוא ב(יתך)**. Te mooi om nog te veranderen!

In de inventarisatie van Hebreeuwse opschriften waaraan dit boekje is gewijd komen vele chronogrammen voor; ze komen zowel van monumenten als van ingangspartijen en gevelstenen op synagogen. Na wat hierboven is uitgelegd kunnen ze voor de lezer geen geheimen meer hebben.

Wim Delsman

NB: Technische beperkingen noodzaakten ons in onze teksten het vocalisatieteken van de *cholem* (o) te gebruiken voor de markering van de chronogrammen. Zoals verschillende afbeeldingen laten zien, zijn de teksten zelf daarin vaak veel duidelijker.

Literatuur

B. Grothues, *Het
excellente chronogram*,
AO-reeks nr. 1694,
Stichting IVO,
Lelystad 1977.

III Historische hebreeuwse gevelstenen in Amsterdam

Dr. Marcus Boas' interesse voor historisch Joods Amsterdam

